

O‘ZBEK TILIDA GAP URG‘USINING TAVSIFI

Yergasheva Saboxat

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti ta’lim yo‘nalishi 24/1-guruh talabasi***Ilmiy rahbar: Muxtorova Shahnoza**

Annotatsiya: maqolada urg‘u, uning turlari, o‘zbek tilidagi urg‘uning xususiyatlari tahlil qilinadi. Urg‘uning tavsifi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *dinamik, kvantitativ, sintagma, logik urg‘u, emfatik urg‘u, sintagma urg‘usi, leksik urg‘u.*

Urg‘u so‘z tarkibidagi bo‘g‘inlardan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi yoki gaplardagi ayrim bo‘laklarning, nutq oqimidagi ayrim frazalarning maxsus ohang bilan ta’kidlanishidir. Urg‘u muayyan til fonetik-fonologik tizimining supersegment birligi sanaladi. Obyektiga ko‘ra u 2 turga bo‘linadi: leksik urg‘u va mantiqiy urg‘u. So‘z urg‘usi bevosita so‘zga aloqador bo‘lgan, so‘z tarkibidagi

Bo‘g‘inlardan biriga tushadigan urg‘udir. So‘z bo‘g‘inlaridan biriga tushadigan urg‘u so‘z (leksik) urg‘u deyiladi.

Mantiqiy urg‘u gapning biror bo‘lagiga tushadi, bunda urg‘u olgan gap bo‘lagi boshqalariga nisbatan kuchliroq va o‘zgacharoq ohang bilan aytiladi. Masalan, Karim kecha keldi. Kecha Karim keldi. Mantiqiy urg‘u olgan so‘z odatda kesim bilan yonma-yon keladi.

Professor Hasanboy Jamolxonvov urg‘uni uch turga ajratadi: 1) so‘z urg‘usi; 2) sintagma urg‘usi; 3) ayiruv (ta’kidlov) urg‘usi.

I.S o‘z urg‘usi (leksik urg‘u) bevosita so‘zga aloqador bo‘lgan, so‘z tarkibidagi bo‘g‘inlardan biriga tushadigan urg‘udir. Fonetik tabiatiga, tushadigan o‘rniga va harakat qilish belgisiga ko‘ra so‘z urg‘usi har xil bo‘ladi.

Fonetik tabiatiga ko‘ra so‘z urg‘usi dinamik, kvantitativ, tipik ottenkali va tonik (musiqiy) xarakterlarda bo‘lishi mumkin:

O‘zbek tilida ham musiqiy urg‘u yo‘q, ammo unda cho‘ziqlik belgisi va zarb bor. Bu belgilar urg‘uli bo‘g‘inni shu so‘zdagi urg‘usiz bo‘g‘inlardan ajratish imkonini beradi. Bunda shuni ham ta’kidlash kerakki, so‘z urg‘usining cho‘ziqlik darajasi rus va o‘zbek tillarida bir xil emas: rus tilidagi so‘z urg‘usining cho‘ziqlik belgisi o‘zbek tilidagidan ko‘proq darajada seziladi. Buni yuqorida oltin va karantin, ovsin va apelsin so‘zlari qiyosida ham ko‘rib o‘tdik. Demak, o‘zbek tilidagi so‘z urg‘usida zarb birinchi o‘rinda turadi, shunga ko‘ra uni dinamik urg‘u deb baholash maqsadga muvofiqdir.

II. Sintagma urg‘usi– nutq oqimining ma‘no jihatdan muhim bo‘lgan

qismini (sintagmani) alohida ta‘kidlash, ajratish uchun qo‘llangan urg‘u. Sintagmani aniqlash mezonni ikkitadir: a) semantik mezon; b) sintaktik mezon. Bu mezonlar sintagmaning grammatik-semantik jihatdan yaxlit bir butun konstruksiya ekanligidan kelib chiqadi. Sintagma urg‘usi fraza (gap) ichidagi mazmunan yaxlit, grammatik jihatdan bir butun bo‘lgan qismni maxsus ta‘kidlash, uni shu fraza (gap) ichidagi boshqa sintagmalardan ajratish uchun xizmat qiladigan fonetik vositadir.

III. Ayiruv urg‘usi – gap bo‘laklaridan birini alohida ta‘kidlash uchun yoki so‘zlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qo‘llanadigan urg‘u. U ikki turga bo‘linadi: logik urg‘u (mantiq urg‘usi) va emfatik urg‘u.

1. Logik urg‘u(mantiq urg‘usi) - tinglovchining e‘tiborini gap bo‘laklaridan biriga alohida jalb etish, shu bo‘lak orqali ifodalangan ma‘noni maxsus ta‘kidlash uchun qo‘llanadigan urg‘u. Gapning logik urg‘u olgan bo‘lagi odatda boshqa bo‘laklardan kuchliroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: 1) Men universitetda o‘qiyman (boshqa birov emas, men...). 2) Men universitetda o‘qiyman (litseyda emas, universitetda...).3) Men universitetda o‘qiyman (ishlamayman, o‘qiyman...) kabi.

Logik urg‘u ob‘yekti bo‘lgan bo‘lakning leksik urg‘uli bo‘g‘ini boshqa bo‘g‘inlardan kuchliroq, undagi unli esa ancha cho‘ziq talaffuz etiladi.

2.Emfatik urg‘u (emotsional urg‘u). Urg‘uning bu turi ham biror gap bo‘lagini

alohida ta‘kidlashga asoslanadi, ammo logik urg‘uda bo‘lakning (so‘zning) ma‘no tomoni ta‘kidlansa, emfatik urg‘uda shu ma‘no bilan birga so‘zlovchining his-hayajoni, voqelikka bo‘lgan subyektiv munosabatini ifodalash ham maqsad qilinadi:

bu urg‘u gapdagi so‘zning ta‘sirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan:

“Eh, qanday go‘zal manzara! Tabiat shu daraja go‘zalki, ko‘rib bahridiling ochiladi!" Bu gapda qanday va go‘zal so‘zlariga, aniqrog‘i, shu so‘zlardagi "qan-" va "-zal" bo‘g‘inlariga emfatik urg‘u tushgan: shu bo‘g‘inlardagi unli tovush ancha cho‘ziq va maxsus ton bilan talaffuz etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hasanboy Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili, Toshkent-2023.

2. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. “O‘qituvchi” nashriyot matbaa ijodiy uyi Toshkent- 2006.